

Провідні принципи літературно-психологічного аналізу художнього твору

Ірина Лазаренко,

аспірантка Миколаївського національного
університету імені В.О. Сухомлинського

У статті розглянуто принципи літературно-психологічного аналізу художнього твору, обґрунтовано їх доцільність для такого виду аналізу, наведено приклади їх реалізації в навчальному процесі.

Ключові слова: принципи загальнодидактичні й предметні, літературно-психологічний аналіз.

Актуальність проблеми. Мета й завдання сучасної літературної освіти, задекларовані в Державному стандарті та Концепції літературної освіти, передбачають насамперед формування особистості, спроможної навчатися протягом життя, що вимагає принципово нового підходу до осягнення мистецтва слова – діяльсного. Пріоритетом літературної освіти проголошується переведення знань в активну форму – уміння, вважаючи їх «здатністю людини успішно досягати свідомо поставленої мети діяльності в нових педагогічних умовах» [3; с. 101].

Основним умінням, на вироблення якого спрямовується процес вивчення літератури в школі, є здатність аналізувати художній твір, яка komponується зі своєрідних «інгредієнтів»: уміння аналізувати біографічні відомості про письменника та життєву основу твору, досліджувати його зміст і форму, композицію й сюжет, пояснювати прочитане.

Навчальні програми з української літератури вказують на те, що в основній школі для глибокого осягнення художнього твору треба вміти «розкривати внутрішній світ героя», «проводити паралелі між особистим життям автора і сюжетом твору», «аналізувати твір у контексті біографії», «характеризувати внутрішній стан героя», «пояснювати свої враження від твору», «розповідати про почуття героїв» тощо. Відомі види й шляхи шкільного аналізу здатні сформулювати такі вміння лише настільки, наскільки це необхідно для їх реалізації, тобто частково. Системно вирішити проблему розуміння психології автора в творі, внутрішнього світу персонажів і, як наслідок, відчуження особистісного впливу допоможе літературно-психологічний аналіз, що відповідає споконвічному канону передавання духовної інформації від автора до читача. Детальніше обґрунтування аналізу художнього твору на літературознавчо-психологічних засадах подано нами у попередніх статтях [1, 2], наразі ж зупинимося на одному з етапів розв'язання поставленої проблеми.

Для того, щоб дослідження твору здійснювалося цілеспрямовано й раціонально, а не стихійно й інтуїтивно, вчитель керується низкою принципів навчання літературного аналізу. Розуміємо їх як «основні положення сприйнятої вчителем концепції навчання, яка визначає його тактику й стратегію в опрацюванні з учнями художнього твору» [3; с.81]. Таке визначення залишає словеснику право довільного (бо «сприйнятої вчителем концепції», а не нав'язаної вказівками чи рекомендаціями), але обов'язково виправданого вибору орієнтирів і правил діяльності у цій справі.

Аналіз досліджень та публікацій. У методичній літературі визначено різні принципові засади аналізу літературно-художнього твору в школі. Н. Волошина виділяє принцип історизму, науковості, єдності змісту і форми, доступності, емоційності [4], поєднуючи специфічні та загальнодидактичні принципи; Є. Пасічник називає

принцип єдності змісту й форми, історизму, єдності думки й почуття, емоційності [5]; О. Телехова до них додає методичні засади: безпосередність у сприйнятті художнього твору, правильне співвідношення читання й аналізу, поєднання загальноприйнятих оцінок твору з особистісними, критичний підхід до розуміння специфіки літературного твору, вибірковість аналізу тощо [10]; Б. Степанішин на перше місце висуває домінуючу науковості, додаючи принцип систематичності, індивідуального підходу, міцності й усвідомлення знань, а також історизму й емоційності, радячи, однак, звертати увагу й на загальнономистецькі закони: безпосередність у сприйнятті художнього твору, безперервність цього процесу, вибірковість аналізу [9]; А. Ситченко акцентує увагу на принципах тривимірності навчальної моделі літературного аналізу, єдності емоційного і логічного аспектів аналізу, єдності репродуктивних і евристичних прийомів розумової роботи читачів, проєктованості й керованості навчального процесу, неперервності розвитку в учнів умінь аналізувати художні твори [8]. Отже, залежно від прийнятих методистами концептуальних поглядів на процес і результат вивчення літератури в школі й аналізу твору зокрема актуалізуються ті чи інші принципи.

Мета статті. Ставимо за мету схарактеризувати такі принципи аналізу твору, які дають змогу повною мірою осягнути тривимірність твору (автор – образ-персонаж – читач), врахувати специфіку художнього слова, й такі, що забезпечать планомірне формування в учнів необхідних умінь для такого аналізу.

Основний зміст. Вбачаючи функціонування літератури в школі як виду мистецтва та навчальної дисципліни, розподіляємо принципи аналізу на дві групи: предметні та загальнопедагогічні. До першої групи належать принципи взаємодії змісту й форми літературного твору, принцип єдності думки й почуття, принцип психологізму. Друга група включає принцип модельованості навчального процесу, принцип особистісно зорієнтованого навчання літературному аналізу.

Принцип взаємодії змісту й форми. Аналіз літературного твору в нерозривності його змісту й форми полягає не тільки у виявленні авторської позиції (ідеї), а й в усвідомленні художніх засобів її втілення. Суть його полягає в розкритті взаємовпливу окремих компонентів, які треба спершу вирізнити, щоб потім помітити їх доречну сполучуваність. Так розвиваються художні смаки, естетична сприйнятливність, здатність до адекватної оцінки авторської майстерності та явищ мистецтва.

Психологічне зображення в літературному творі оперує специфічними прийомами, через які розкривається суть вираженого: монолог (внутрішній і зовнішній), психологічний портрет, психологічна деталь, потік свідомості, сон, марення, мріяння, афективний стан тощо.

Так, аналізуючи повість Г.Тютюнника «Климко», учні в перших рядках твору прочитають опис сну головного героя: «Уночі йому снилася велика зграя жовтих воронів із жовтими горобцями впереміж» [11; с.337]. Керуючись основами психологічного аналізу, вчитель пояснить, що «явний і прихований зміст сновидіння не збігаються» [12; с.15], але кожен елемент сновидіння є символічною реакцією підсвідомого на пережите [12]. Це підштовхне учнів до роздумів – спроб «розшифрувати» художню картину. Для повноти сприймання необхідно налаштувати реципієнта на відповідний настрій, тому варто поставити запитання:

— З чим зазвичай асоціюється образ ворона? (Передчуття біди.)

— Які емоції викликає у цьому контексті жовтий колір? (Смуток, тривожність.)

Відповівши, семикласники зможуть сказати, що Климко щось турбує настільки сильно, що навіть уві сні тривоги та страхи не полишають його. Пошуки причини тривожного стану героя спонукають до подальшого прочитання твору, з якого учні дізнаються, що «то була не зграя і не химера опівнічна – то був вихор з великого кленового та дрібного вишневого листя, що знявся за висілкою, коли Климко вийшов у степ за станцію і востаннє оглянувся назад». Читачі звернуть увагу на тугу героя за домівкою та страх перед невідомим, які, при всій своїй глибинності, слабші від його почуття обов'язку. Попереднє розкодування сну Климка одразу приверне увагу учнів до його душевного стану, допоможе глибше усвідомити образ героя, зокрема зосередитися на його провідній рисі – відмові від особистого заради допомоги іншим. Останні фрази епізоду «Де те листя потім сіло? Чи, може, й досі кружляє?» [11; с.338] привертають увагу до мотиву дороги, пошуку порятунку, яким пронизана вся повість. Настрій туги, тривоги, сумнівів викликають співчуття до Климка, створюють ефект присутності, тим разючіше сприймаються подальші події, тим рельєфнішим проступає образ маленької дитини у вирі тривоги і страхів війни. Семикласники, читаючи про однопілітця, зосередяться на самоаналізі й зможуть «висловити власні роздуми про значення доброти в людському житті» [7; с.49].

Символічний і емоційно насичений зміст епізоду викладено майстром психологічної прози Г.Тютюнником через специфічну форму – сновидіння. Відомий механізм тлумачення сну дає змогу значно глибше осягнути написане, пережити його разом з героєм, зазирнути в свою душу, тобто розкрити зміст.

Принцип єдності думки й почуття. Вивчення літератури в школі передбачає не тільки емоційне сприйняття, а й розуміння мистецтва слова, оскільки інтелект має двоскладний логічно-біологічний характер, а єдність афективного і когнітивного аспектів поведінки людини є доведеною [6; с.56]. Однак під час вивчення художнього твору в школі єдність емоційно-чуттєвого та логічно-сміслового нерідко порушується, причому перекося помітні чомусь переважно на користь першого чинника. Треба не ухилятися від цього конфлікту, а обернути його на користь літературного аналізу. Можливості для цього, коли йдеться про багатогранний за своїм змістом і формою художній твір, скільки завгодно. Та головна з них – досягнення гармонії думки й почуття під час роботи читача над текстом, завдяки чому, власне, й реалізується означений принцип. Якщо акцентувати увагу лише на суб'єктивному (емоційному) аспекті, одержимо спрощене розуміння феномена твору та його автора й учнів, нездатних до самостійного аналізу твору. Надання переваги тільки пізнавальному аспекту позбавить літературу її специфічності як виду мистецтва. Отже, одним із правил вивчення художньої літератури як неподільної єдності образного й логічного мислення є принцип єдності думки й почуття.

Цей принцип дасть змогу забезпечити такі програмові вимоги, як пояснення свого ставлення до персонажа (мало вказати, подобається чи ні, слід дати відповідь на питання «Чому?»), передача власного враження від прочитаного (активізує самоаналіз читача), осягнення (з авторських орієнтирів у творі) письменницької позиції через діалектичну єдність, а не протиставлення чуттєвої й раціональної сфер. Тому під час вивчення твору зважаємо на пізнавально-виховну єдність впливу духовного змісту прочитаного на суб'єкта художнього пізнання, що цілком мотивується у просторі особистісно-зорієнтованої освіти.

Принцип психологізму. Вибір цього принципу зумовлений природою художнього твору, осередком якого є людина з усім тим, що перебуває в царині психології: вчинками, помислами, почуттями, переживаннями; розумінням художнього твору як результату психічної діяльності митця; необхідністю вивчення впливу витвору мистецтва на учня для реалізації виховного потенціалу літератури.

Аналіз специфіки творення художнього образу, його тлумачення та сприймання пов'язаний зі знанням закономірностей перебігу психічних процесів, зумовлених практикою й досвідом не тільки творця, а й читача (пам'ятаємо про те, що художній твір є відкритою структурою й кожен реципієнт розуміє його по-своєму, на підставі набутого життєвого й літературного досвіду). Світогляд письменника у творчому процесі є якістю визначальною, що спонукає творця до психологічного осягнення причин і наслідків перетворень у суспільстві й душах людей. Талант дає змогу прийомами психологічного змалювання (сон, марення, внутрішній монолог, афективні стани тощо) передати психологію персонажа так, що вона стає відкритою читачеві. Механізм сприймання художньої літератури також перебуває в царині психології, оскільки в читача виникає чуттєво-розумова реакція на художній твір. У процесі читання й аналізу художнього твору актуалізується найширший діапазон психологічної сфери автора й читача: від межі підсвідомого до вершини свідомого. Після першого прочитання учень сприймає твір на рівні «сподобався – не сподобався», не завжди спроможний пояснити причини симпатії чи антипатії (бо вони перебувають у колі підсвідомого). Аналіз твору повинен вести читача від емоційного сприйняття до усвідомлення прочитаного, адже література розкриває сенси людського буття в найхарактерніших, але щоразу нових проявах і цим спонукає читача шукати відповіді на запитання про той чи інший порядок речей у світі. Художники не лише відображають життєві істини, а й можуть творити їх, пропонуючи людству нові варіанти буттєвих рішень. Ідеться не про рецепти поведінки на певні випадки з життя, а формування суспільної свідомості, духовного стрижня нації, тобто про свідоме засвоєння норм моралі учнем-читачем.

Отже, принцип психологізму орієнтує на обов'язкове дослідження лінії «автор – образ – читач» та осягнення її складових, бо саме цей механізм якнайповніше відповідає естетичній сутності мистецтва слова.

Загальнодидактичні принципи аналізу літературного твору на психологічній основі виступають як вимоги до організації та проведення процесу навчання, його форм, методів, закономірностей, одне слово, забезпечують організацію процесу формування вмінь аналізу твору на глибоко наукових засадах. Серед загальнопедагогічних принципів навчання у контексті нашого дослідження актуалізуються принципи модельованості навчального процесу та принцип особистісно зорієнтованого аналізу.

Принцип модельованості навчального процесу. Результативність навчального процесу залежить від правильної його організації та наявності механізму управлін-

ня цим процесом. Учитель має чітко уявляти собі кінцевий результат цієї роботи та спланувати систему учнівських дій, які до цього результату приведуть. Структуруючи процес аналізу художнього твору на певні логічні операції, вчитель планує, які саме практичні дії має виконати учень для досягнення поставленої мети. Наприклад, для створення психологічного портрета письменника учень вивчає факти з біографії митця, уважно прочитує твір, відшукуючи авторські орієнтири в ньому, зіставляє реальні біографічні відомості та їх художню трансформацію, визначаючи життєве й творче кредо письменника. Ретельне виконання цих мікро-завдань вирішує макро-завдання – створення психологічного портрета письменника.

Конструювання процесу аналізу літературного твору на психологічному ґрунті передбачає номінування проблем його реалізації, формування типології вмінь, необхідних для вирішення цих проблем, розробку системи завдань, спрямованих на вироблення цих умінь, визначення методичних умов, необхідних для продуктивного функціонування моделі такого аналізу, а також засоби контролю й корекції одержаних результатів. Орієнтація на цей принцип дає широкі можливості для виховання в учнів культури розумової праці, формування наукового світогляду. Слід підкреслити, що моделювання навчального процесу провідні вчені вважають одним із найперспективніших шляхів оптимізації навчання (А. Громцева, Н. Волошина, Л. Мірошніченко, А. Ситченко).

Принцип особистісно зорієнтованого аналізу. Аналіз твору в психологічному руслі активізує такі психічні процеси, як увага, воля, пам'ять, мислення, поживляє емоційну сферу, а також спонукає учня до самозаглиблення, самоаналізу. Під час психологічного дослідження твору читач набуває певного досвіду аналізу психічного стану людини, який потім застосовуватиме у реальному житті. Сприймаючи й осмислюючи художнє полотно, проникаючи у внутрішній стан героїв, учень пізнає себе, замислюється над тими чи іншими особистими вчинками та вчинками оточення. Це – потужний чинник виховання та самовиховання, культури почуттів та емоцій.

Принцип особистісно зорієнтованого аналізу задекларовано в усіх державних документах про освіту, бо реалії сьогодення акумулюють соціальну роль особистості, здатної самовдосконалюватися протягом життя. Особистісно зорієнтований аналіз ґрунтується на теорії розвитку творчої особистості І. Беха; до такого підходу спонукає також розуміння літературного твору як безкінечного простору, в якому кожен учасник його існування (автор, образ-персонаж, читач) знаходить суто особисте, своє.

У процесі здійснення літературно-психологічного аналізу твору враховується рівень розумового розвитку та літературної підготовки учня, здібності, нахили, психічні та психологічні особливості. Цей принцип включає в себе такі загальнодидактичні складові, як доступність, посильність, віковідповідність, стимулювання здібностей кожного учасника процесу з урахуванням їх інтересів, мотивів, відмінностей в інтелектуальній, емоційно-вольовій, дієво-практичній сферах.

Ирина Лазаренко. Ведущие принципы литературно-психологического анализа художественного произведения

В статье рассмотрены принципы литературно-психологического анализа художественного произведения, обоснована их целесообразность для такого вида анализа, приведены примеры их реализации в учебном процессе.

Ключевые слова: принципы общедидактические и предметные, литературно-психологический анализ.

Irina Lazarenko. Guiding principles of literary and psychological analysis of art

The article reviews the principles of literary and psychological analysis of art, proved their usefulness for this type of analysis are examples of implementation in the classroom.

Keywords: principles and zahalnodydaktychni subject, literary and psychological analysis.

Висновки та перспективи. Статтею започатковано розробку теоретико-методичної моделі аналізу літературного твору на психологічній основі, зокрема, виділено й описано принципи її створення й функціонування. У ході наукового дослідження з'ясовано, що тільки органічне, взаємодоповнюване поєднання описаних нами предметних і загальнопедагогічних принципів здатне задовольнити всі аспекти шкільного аналізу твору: емоційний – аналіз повинен не нівелювати, а посилювати емоційне враження від твору, продукувати інтерес до нього й літератури в цілому; пізнавальний – розширювати кругозір учнів, давати змогу досягнути особливості творчої манери автора, специфіку створених ним образів, наблизити до розуміння самого себе; виховний – формувати морально-етичні якості особистості, розвивати творчий потенціал, виробляти естетичний смак.

Розробка принципів аналізу літературного твору на психологічній основі є лише одним із компонентів теоретико-методичної моделі. Детальної розробки потребують такі складові, як проблеми такого аналізу, типологія вмінь, необхідних для вирішення цих проблем, система завдань, спрямована на вироблення вмінь, що забезпечать повне й правильне виконання завдань, система контролю й корекції функціонування моделі, що й стане предметом нашого подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. Лазаренко І. «Психологічні передумови аналізу літературного твору»/ Ірина Лазаренко // Українська література в загальноосвітній школі. – 2010. — № 12. – С. 10–13.
2. Лазаренко І. «Літературознавчо-психологічні передумови аналізу художнього твору»/ Ірина Лазаренко // Рідна мова (Польща). – 2012. — № 36 (квітень)
3. Методика викладання літератури: Термінологічний словник/ За ред. проф. Ситченка А.Л. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. – 132 с.
4. Наукові основи методики літератури. Навчально-методичний посібник/ За ред. доктора педагогічних наук, професора, члена-кореспондента АПН України Н.Й. Волошиної. – К.: Ленвіт, 2002. – 344 с.
5. Пасічник Є. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах: Навч. посібник для студ. вищих закладів освіти/ Євген Пасічник. – К.: Ленвіт, 2000. – 384 с.
6. Пиаже Ж. Избранные психологические труды: Пер. с англ. фр./ Жан Пиаже. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 680 с.
7. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська література. 5–12 класи/ [за заг. ред. Р.В. Мовчан]. – К.: Перун, 2005. – 201 с.
8. Ситченко А. Навчально-технологічна концепція літературного аналізу: Монографія/ Анатолій Ситченко. – К.: Ленвіт, 2004. – 304 с.
9. Степанишин Б. Викладання української літератури в школі. Методичний посібник для вчителя/ Борис Степанишин. – К.: РВЦ «Проза», 1995. – 254 с.
10. Телехова О. Українська література. Методичні матеріали до вивчення шкільного курсу. Посібник для вчителів / Олена Телехова. – Харків, «Ранок», 2000. – 112 с.
11. Тютюнник Г. Климко/ Українська література: Хрестоматія нововведених творів: У трьох частинах / Автор-упорядник Р.В. Мовчан. – Частина друга (7–8 класи). – К.: Генеза, 2003. – 440 с.
12. Фрейд З. Толкование сновидений/ Зигмунд Фрейд. – К.: Здоровье, 1991. – 383 с.